

Michał Kott

Państwowe Pomaturalne Studium
Kształcenia Animatorów Kultury i Bibliotekarzy
we Wrocławiu

Warunki życiowe seniorów we współczesnej rodzinie w kontekście funkcjonowania instytucjonalnych form aktywności

Living conditions of seniors in a contemporary family in the context of the functioning of institutional forms of activity

Abstrakt:

Artykuł ukazuje zmiany w strukturze rodziny i omawia negatywne zachowania w stosunku do seniorów, które w znaczącym stopniu wpływają na wycofywanie się ich z życia społecznego. Sposobem na rozwiązanie tego problemu jest opisane działanie instytucji społeczno-kulturalnych, które oddziałują na różne sfery życia seniora. Omawiane instytucje stają się miejscami zmiany postaw, zmniejszania marginalizacji i dobrej jakości życia osób starszych.

Słowa kluczowe:

animacja, seniorzy, aktywność, transformacja, instytucje społeczno-kulturalne

Abstract:

The article points the changes in family structure and discusses the negative behaviors toward seniors, which significantly affect their withdrawal from social life. A way to solve this problem is described activity of socio-cultural institutions that act on different spheres of senior's life. These institutions become places influencing changes in attitudes, reduction of marginalization and good quality of elderly's life.

Keywords:

animation, seniors, activity, transformation, socio-cultural institutions

Problematyka starości staje się jednym z tematów nurtujących rządy wielu krajów. Podejmowana jest również przez badaczy i naukowców, w Polsce między innymi przez Olę Czerniawską, Elżbietę Trafiałek, Małgorzatę Dzięgielewską. Zainteresowanie tą problematyką wynika z faktu, że liczba osób w trzecim¹ i czwartym wieku² rośnie lawi-

¹ Trzeci wiek – lata powyżej wieku średniego bądź powyżej normalnego wieku emerytalnego; czasami określenie to używane jest do osób w wieku 65 lat i więcej. Cyt. za: Adam A. Zych. *Słownik gerontologii społecznej*. Warszawa 2001, s. 224.

² Czwarty wiek – ostatnie stadium procesu starzenia się charakteryzujące się utratą autonomii oraz potrzebą opieki społecznej i zdrowotnej; określenie to odnosi się do osób w wieku od 75 do 80 lat i więcej. Cyt.

nowo i jak wynika z prognoz Elżbiety Trafiałek w 2025 roku wzrośnie do 2 milionów³. Tak dynamiczny przebieg tego zjawiska musi doprowadzić do zmian na płaszczyznach związanych z opieką rehabilitacją i hospitalizacją seniorów. Wypada nadmienić że oni sami już teraz znajdują się w specyficznej sytuacji, z uwagi na naciski polityki społecznej, zmierzające w kierunku podtrzymywania aktywności, która pozwoli im zachować samodzielność i sprawi, że nie będą zbyt dużym obciążeniem dla budżetu. Proces powolnego wydłużania się życia Polaków dał znać o sobie po transformacji ustrojowej 1989–1992, która odcisnęła się na wielu dziedzinach ludzkiego życia. Nowe technologie mające obecnie zastosowanie w medycynie pozwalają przedłużyć człowiekowi życie i utrzymać je w dobrej kondycji przez długie lata. Ciągły rozwój technologii otwiera możliwości dokonywania naprawy i wymiany tkanek oraz organów⁴, a w niedalekiej przyszłości będzie również możliwe obrazowanie molekularne⁵ i komponowanie leków nowej generacji (glikomika)⁶.

Znaczące zmiany obserwuje się nie tylko w dbałości o zdrowie i w postępie medycyny. Otwarcie granic także miało w nich swój udział gdyż spowodowało między innymi przepływ nowych wzorów kulturowych, co miało niebagatelny wpływ na zachowania społeczne, a także pozwoliło wprowadzić zmiany ekonomiczne, które obserwowano z uznaniem mając nadzieję, że w niedalekiej przyszłości Polsce uda się zbliżyć do krajów Europy zachodniej. Niewiele osób żyjących na przełomie XX-XXI wieku zdawało sobie jednak sprawę, iż uzyskanie porównywalnego poziomu życia nie będzie łatwe do osiągnięcia⁷, oraz że zmiana systemowa aż tak mocno wpłynie na wiele struktur ludzkiego funkcjonowania. Niebezpieczeństwa, jakie niosły ze sobą omawiane zmiany dotyczyły sfer: społecznej, ekonomicznej i tożsamościowej⁸. Przemiany ekonomiczne spowodowały, iż celem społeczeństwa stało się zaspokojenie aspiracji finansowych⁹. Taka sytuacja, w której priorytetem części społeczeństwa staje się gonitwa za pieniądzem i pomnażaniem dóbr doczesnych uwypukla, zjawisko upadku norm oraz wartości w sferze społecznej. Na ten fakt zwraca uwagę Anthony Giddens, według którego przemiany

za: Adam A. Zych. *Słownik gerontologii społecznej*. Warszawa 2001, s. 41.

³ E. Trafiałek. *Polska starość w dobie przemian*. Katowice 2003, s. 9.

⁴ Naprawianie tkanek i organów przez wstrzykiwanie mieszanin polimerów, żywych komórek i symulatorów wzrostu. Cyt. za.: A. Kobylarek. *Media jasko przestrzeń uczenia się – wyzwania edukacji dorosłych w świecie czwartej fali*. [In:] *Kultura jako przestrzeń edukacyjna*. [red.]. W. Jakubowski, Kraków 2012, s. 77–78.

⁵ Obrazowanie molekularne – technologia umożliwiająca bezkrawną nanowiwisekcję, czyli podglądanie genów i molekuł w organizmie. Cyt. za.: A. Kobylarek. *Media jasko przestrzeń uczenia się – wyzwania edukacji dorosłych w świecie czwartej fali*. [In:] *Kultura jako przestrzeń edukacyjna*. [red.]. W. Jakubowski, Kraków 2012, s. 77–78.

⁶ A. Kobylarek. *Media jasko przestrzeń uczenia się – wyzwania edukacji dorosłych w świecie czwartej fali*. [In:] *Kultura jako przestrzeń edukacyjna*. [red.]. W. Jakubowski, Kraków 2012, s. 77–78.

⁷ Cz. Kępski, *Ilościowa charakterystyka oświaty dorosłych w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*. „Edukacja Dorosłych w teorii i praktyce w okresie przemian”. J. Saran [red.], Lublin 2000, s. 107.

⁸ P. Sztompka, *Socjologia*, Kraków 2007, s. 437–438.

⁹ P. Sztompka, *Spoleczeństwo współczesne*, [In:] *Socjologia*. „Analiza społeczeństwa”. Kraków 2002, s. 577–599.

globalizacyjne, dotykające w nowej rzeczywistości polityki, gospodarki czy funkcjonowania organizacji, stają się wielkim problemem społeczeństw¹⁰. W ich efekcie kształtuje się nowy ład społeczny generujący problem współczesnej rodziny a w nim sposób traktowania seniorów i degradacja ról pełnionych przez nich w rodzinie.

Definicje rodziny formułowane przez badaczy zawierają punkty wspólne, które dotyczą zagadnień, podtrzymywania spójności tej najmniejszej komórki społecznej¹¹ i określają spełniane przez nią funkcje: prokreacyjną, ekonomiczną, społeczną oraz socjopsychologiczną¹². Konsekwencjami zmian zachodzących w rodzinach zajmowała się Margaret Mead. W wyniku obserwacji ludów Pacyfiku i współczesnych społeczeństw, badaczka opracowała typologię kultury opierającą się na międzypokoleniowym przekazywaniu stylu życia, systemów wartości oraz kulturowo utrwalonych zachowań społecznych¹³. Badaczka wykazała, że waga międzygeneracyjnego przekazu ma ogromny wpływ na budowanie tożsamości indywidualnych, zainspirowanych narracjami rodzinnymi a przekazywane treści, stają się regulatorami życia psychicznego członków rodzin kształtując również tę osobę, która przekazuje wiedzę swoim dzieciom i wnukom¹⁴. Liczne badania mówią o wpływie przekazu pokoleniowego na dziedziczenie relacji małżeńskich, wykonywany zawód, zaangażowanie artystyczne, skłonności do zachowań ryzykownych, czy przemocy domowej¹⁵.

Przemoc w stosunku do osób starszych jest problemem złożonym, który w pewnym stopniu wynika z postrzegania seniorów jako osób niedołączonych, nieprzydatnych społecznie. Tak negatywnie odbierany proces starości stygmatyzuje osoby starsze i jest przyczyną różnego rodzaju zachowań patologicznych w odniesieniu do tej grupy społecznej. Zjawisko przemocy wobec seniorów nie jest zjawiskiem nowym. W poprzednim systemie politycznym patologiczne zachowania wobec osób starszych były nie mniej drastyczne niż obecnie. Różnica polega na tym, że w poprzednim ustroju liczba osób dożywających 65 – 70 lat była niższa (1989 rok – 3,8 miliona), tym samym częstotliwość negatywnych zachowań w stosunku do tej grupy społecznej była rzadsza, ponadto ani władza ani media nie były tak skwapliwe w nagłaśnianiu tego typu zdarzeń. W ostatnim czasie w środkach masowego przekazu zaznaczył się trend, celem którego stało się nagłaśnianie braku kultury niewłaściwych postaw i nieuczciwości, w tym także w stosunku do osób starszych. Publiczne piętnowanie negatywnych zachowań sprawia, iż społeczeństwo uczuła się na problemy i bolączki tej rosnącej grupy społecznej (2000

¹⁰ A. Giddens, *Socjologia*. Warszawa 2004, s. 72–79.

¹¹ M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1979, s. 76.

¹² M. Majorczyk, *Współczesna rodzina jako środowisko wychowawcze (socjalizacyjno, enkulturacyjne)*. [In:] Scripta Comeniana Lesnensia 2010, nr 8, s. 27.

¹³ M. Niezabitowski, *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej*. „Problemy uczestnictwa społecznego”. Katowice 2007, s. 19.

¹⁴ I. Janicka, H. Liberska, *Psychologia Rodziny*. Warszawa 2014, s. 84.

¹⁵ Tamże.

rok – 4,7 miliona; 2013 rok – 5,7 miliona osób 65–lat i więcej)¹⁶. Wśród form przemocy stosowanych wobec osób w późnej dorosłości wymienia się: 1) brak odpowiedniej opieki, który może doprowadzić do zaniedbania jednostki; 2) przemoc fizyczną która może niekiedy zakończyć się okaleczeniem; 3) przemoc finansową, która dotyczy nieuzasadnionego korzystania z pieniędzy osoby starszej. Mówiąc o zagadnieniach związanych z przemocą nie można pominąć faktu seksualnego wykorzystywania seniorów, jak również pojawiającego się w stosunku do tych osób, problemu przemocy psychicznej, polegającego na wywieraniu nacisku, groźbach oraz poniżaniu, które w konsekwencji mogą doprowadzić do myślenia o autodestrukcji¹⁷. Problem samobójstw¹⁸ będący skutkiem wymienionych zachowań jest niemniej złożony od zjawiska przemocy i ma swoje podłoże w powstającej wcześniej depresji czy apatii. Wyniki badań przeprowadzone pod tym kątem w 2004 roku przez Katarzynę Baumann ukazały nieoczekiwanie wysoki odsetek osób, które targnęły się na swoje życie. Współczynnik samobójstw w grupie wiekowej powyżej 65 roku życia kształtował się na poziomie 19 procent, a wśród 75-latków 18,8 procenta¹⁹. Wziąwszy pod uwagę to, że ofiary najczęściej skrywają fakt używania wobec nich przemocy, powyższe wyniki powinny stanowić, dla wszystkich zajmujących się tą tematyką, sygnał do dokładniejszego zbadania problemu w celu ustalenia zarówno jego rzeczywistych rozmiarów jak i przyczyn.

Omówione wyżej dewiacyjne zachowania pokazują pogłębiającą się destrukcję fundamentalnej komórki społecznej jaką jest rodzina. W obecnej rzeczywistości model rodziny wielopokoleniowej należy do rzadkości i jest wypierany przez model rodziny nuklearnej. Ten rozprzestrzeniający się schemat jest wynikiem, przemian społecznych, co zaznaczono wcześniej, jak również słabnących więzi, będących następstwem i tak już utrudnionej komunikacji pomiędzy członkami rodziny (rodzice, dzieci, wnuki).

Wskazane problemy, będące między innymi skutkiem transformacji, stają się przyczyną, marginalizacji seniorów w rodzinie. Marginalizację należy rozumieć jako jeden z czynników, polegających na odmawianiu różnym ludziom określonych praw społecznych, lub możliwości korzystania z nich²⁰. Dotyczyć ona może również seniorów, pozbawionych np. możliwości korzystania z instytucji życia publicznego²¹. Najczęstszą przyczyną marginalizacji seniorów jest problem ich pauperyzacji. Bardzo niskie docho-

¹⁶ Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencja starzenia się ludności Polski w świetle prognozy w latach 2014–2050*. GUS, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnosci-polski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html> [dostęp: 09–10–2015].

¹⁷ E. Sygit, R. Ossowski, *Przemoc wobec osób starszych ze względu na ich wiek, płeć i wykształcenie*. [In:] *Gerontologia Polska*, t. 16, nr 3, s. 163–168.

¹⁸ Por. S. Tucholski *Ryzyko zachowań samobójczych osób starszych*. [In:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*. [red.], S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.

¹⁹ K. Baumann, *Problem aktów samobójczych wśród osób w starszym wieku*. [In:] *Gerontologia Polska*, t. 16, nr 2, s. 80–88.

²⁰ Por. M. Kielar, *Potrzeby w zakresie opieki i pomocy ludziom starszym a zadania gerontologii społecznej*. [In:] *Pedagogika społeczna u schyłku XX wieku*. [red.], A. Radziewicz-Winnicki, Katowice 1992.

²¹ E. Trafiałek, *Polska starość w dobie przemian*. Katowice 2003, s. 249.

dy w zderzeniu z wysokimi kosztami życia powodują, iż część osób utrzymujących się z rent i emerytur ma ograniczone zdolności ekonomiczne, prowadzące do sytuacji, w której znacząca część seniorów staje się grupą szybko popadającą w ubóstwo. Wykluczeniu sprzyjają także czynniki ideologiczne i wyznaniowe, aczkolwiek nie ulega wątpliwości, że ogromny wpływ na wycofywanie się z życia społecznego mają również nowości technologiczne oraz informatyczne²². Jednocześnie przyznać należy, iż pomimo to, że czasy zmieniają się rola seniorów w życiu społecznym ma swoją wartość. Osoby starsze choć w mniejszym stopniu nadal są przekaznikami tradycji, to jednak dysponując większą ilością czasu wolnego, są w stanie pomagać młodym, zabieganym i zapracowanym członkom społeczeństwa. W sytuacji kiedy komunikacja i współpraca międzypokoleniowa szwankuje, zaangażowanie się w inne formy aktywności – wolontariat, uczestniczenie w życiu społecznym – umożliwiające nie tylko zaspakajanie własnych potrzeb ale także aktywne spędzanie czasu i nawiązywanie nowych kontaktów w grupie rówieśników, staje się substytutem, który rekompensuje tego typu problemy.

Ważnym elementem działań, które mają na celu zwiększenie aktywności seniorów, ze szczególnym uwzględnieniem tych którzy pozostali sami, jest uczestnictwo tych osób w różnych formach działalności instytucjonalnej. Proponowane osobom starszym przez placówki formy aktywności dotyczą płaszczyzn: społecznej, edukacyjnej oraz artystycznej i są korzystne dla nich z racji wzrostu poczucia własnej wartości.

Osoby w trzecim i czwartym wieku, poprzez uczestniczenie w wybranych instytucjach poszerzają swoje kontakty, które z oczywistych przyczyn zawężyły się. Poprzez uczestniczenie w wybranych formach mogą zdobywać wiedzę, ta zaś przyczynia się do zmiany myślenia, zmiany postaw a jednocześnie pozwala na samodzielne funkcjonowanie. Instytucjami, które mocno zaznaczyły swoją obecność w kontekście pracy z seniorami są Uniwersytety Trzeciego Wieku, kluby seniora oraz biblioteki. Miejsca te w sposób naturalny zarysowały swoje obszary działalności. Uniwersytety Trzeciego Wieku określając cele swojej działalności, skupiając się na umożliwianiu zdobywania wiedzy, poprawiają jakość życia seniorów wprowadzając zajęcia prozdrowotne, pobudzające aktywność fizyczną, umysłową oraz artystyczną²³. Różnorodność form proponowanych przez te instytucje powoduje, że stają się one bardzo ważnymi miejscami z punktu widzenia seniorów, którzy dzięki nim rozwijają się intelektualnie, uzupełniając swoją wiedzę, która jak wiadomo współcześnie szybko ulega dewaluacji. Uniwersytety Trzeciego Wieku prowadząc zajęcia z profilaktyki gerontologicznej starają się pomóc uczestnikom stworzyć warunki życia samodzielnego na odpowiednim poziomie. Placówki te proponują pomoc opartą, na specyficznej działalności opiekuńczej łączącej się z oddziaływaniami o charakterze edukacyjnym czyniąc w ten sposób jednostkę odpowiedzialną za siebie²⁴. Konsekwencją tych oddziaływań jest nowe wspólnotowe funkcjonowanie se-

²² Tamże, s. 250.

²³ W. Wnuk, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako fenomen współczesności*, Wrocław 2012, s. 6.

²⁴ Tamże, s. 9.

niorów, którzy usiłują w oparciu o własne doświadczenia rozwiązywać problemy swoje oraz innych.

Biblioteki jako placówki zwiększające ruchliwość intelektualną seniorów realizujące programy „50+” również dokładają starań by seniorzy nie czuli się marginalizowani. Analiza pracy tych instytucji ujawniła problem czytelnictwa wśród osób w wieku późnej dorosłości. Z badań przeprowadzanych co dwa lata od 1992 roku, przez Instytut Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej, które przytacza Mirosława Dobrowolska wynika, iż seniorzy nigdy nie zaliczali się do grupy czytelników aktywnych. Dane, które zostały zebrane w 2010 roku pokazują, iż w grupie powyżej 60 roku życia 65% osób deklaruje, że nie przeczytało żadnej książki, a zaledwie 22% w badanej grupie stanowiły osoby, które przeczytały maksymalnie sześć tytułów. Można zatem stwierdzić, że środowisko seniorów to raczej czytelnicy sporadyczni²⁵, i to poniekąd oni poprzez swój bierny stosunek do czytelnictwa przyczynili się do zmiany profilu działalności tych instytucji. Warto w tym miejscu wspomnieć również o wartości czytelnictwa a zarazem walorze terapeutycznym oddziaływania książki, która jest w stanie przeciwdziałać osamotnieniu. Czający może bowiem identyfikować się z postaciami powieści, które nie tylko zapełniają pustkę w jego życiu, ale zapewnią mu poczucie bezpieczeństwa. Lektura jest zatem swoistą odskocznią od codziennych problemów, pozwala nabrać dystansu do siebie i otaczającego świata. Substytutowa rola książki w tym znaczeniu powoduje, że seniorzy poprzez czytelnictwo są w stanie podnieść próg tolerancji na frustrację oraz bardziej zasymilować się ze społeczeństwem²⁶. Obecnie biblioteki oprócz czytelnictwa prowadzą także działalność edukacyjną a proponowane przez nie zajęcia z książką oraz zajęcia informatyczne powodują, że instytucje te stają się miejscami spotkań i wymiany informacji między seniorami, a w mniejszych miejscowościach pełnią niekiedy rolę centrów kultury.

Kluby seniora to kolejne miejsca przeciwdziałające wykluczeniu osób w trzecim wieku. Osoby w jesieni życia stając się uczestnikami tychże instytucji rekompensują sobie zanikające kontakty społeczne. Z badań przeprowadzonych przez Martę Grzelak analizującą aktywność instytucjonalną seniorów można wysnuć wnioski, iż placówki te nie tylko proponują spotkania przy kawie czy herbacie lecz rozszerzają swoją działalność o wyjścia do kina, teatru, czy wyjazdy na wycieczki krajoznawcze. Instytucje te proponują także kursy lub wieczorki taneczne, spotkania chóru, celebryją także uroczystości związane z imieninami czy urodzinami uczestników, jak również obchodzą wspólnie święta co sprzyja zacieśnianiu kontaktów i spaja grupę. Kluby seniora w takim znaczeniu stają się miejscami, które pełnią uzupełniającą funkcję wobec rodziny²⁷. Poprzez

²⁵ M. Dobrowolska, *Seniorzy w bibliotekach publicznych*. Warszawa 2012, s. 52.

²⁶ R. Aleskandrowicz, *Porozmawiaj z nią... o książkach czyli terapeutyczne aspekty lektury w wieku dojrzłym*. [In:], *O potrzebie Biblioterapii*. K. Hrycyk, [red.], Wrocław 2012, s. 72–73.

²⁷ M. Grzelak, *Emerytura i co dalej? Oferta wolnoczasowa dla seniorów w Toruniu*. „Edukacja Dorosłych”, 2003 nr 1, s. 94.

uczestniczenie w spotkaniach organizowanych w ośrodkach kultury i udział w proponowanych przez nie działaniach seniorzy stają się osobami potrzebnymi, które odnajdują nowe cele życiowe. Instytucje te starają się jednocześnie wzbudzić w seniorach oprócz aktywności towarzyskiej, bardzo ważnej z punktu widzenia seniora, również aktywność artystyczną. Kontakt z dobrami kultury, poznawanie twórców i efektów ich pracy stwarza seniorom możliwość tworzenia swoich własnych dzieł, które stają się ważnymi elementami wzmacniającymi ich poczucie wartości i motywującymi do dalszych działań twórczych. Wielu naukowców zwraca uwagę na znaczenie aktywności i jej roli w kontekście funkcjonowania seniorów. Według Jerzego Semkowa „im bardziej przemyślana i różnorodna jest aktywność człowieka w trzecim wieku, tym mocniej poszerza się przestrzeń życiowa tegoż człowieka, tym bardziej zwiększa się liczba i waga gatunkowa kontaktów międzyludzkich, zwiększa się zasięg jego dokonań w sferze fizycznej, psychicznej oraz intelektualnej”²⁸. Wypowiedź ta stanowi argument dla podtrzymywania różnorodnych działań seniorów, które są warunkiem ich pozytywnego funkcjonowania w jesieni życia. Na znaczenie aktywności w kontekście wydłużającego się bytu człowieka, zwraca również uwagę Aleksander Kamiński twierdząc, iż aktywność i praca nad sobą mogą spowolnić proces starzenia się²⁹. Przyjąć zatem należy, że działalność kulturalno-oświatowa powinna być elementem wzbudzającym aktywność i aktywizowanie seniorów, która zaspokoi ich potrzeby indywidualne oraz społeczne³⁰. Przy czym aktywność jest tym czynnikiem, który łagodzi problem zmian w funkcjonowaniu rodziny a jednocześnie wpływa na sposób i jakość życia seniorów. Natomiast instytucje społeczno-kulturalne potraktować należy jako stymulatory życia seniorów zwiększające ich ruchliwość intelektualną oraz edukacyjną. Motywują one do samokształcenia i pomagają zdobywać wiedzę realizując tym samym postulat Olgi Czerniawskiej dotyczący całościowego procesu uczenia się. Edukacja prowadzona w wymienionych wcześniej instytucjach jako element wspomagający pełni funkcję wyrównującą dotychczasowy poziom edukacyjny, pozwala pokonywać kryzysy rozwojowe, pomaga w akceptacji i rozwiązywaniu problemów, zaś edukacja jako kontynuacja rozwoju poznawczego jest elementem aktualizującym wiedzę oraz kompetencje jak również poprawiającym sprawność intelektualną, fizyczną oraz kompetencje społeczne³¹. Wpływ działalności wymienionych instytucji wydaje się nieoceniony z racji możliwości zmiany postaw seniorów, zmniejszenia ich obaw związanych z funkcjonowaniem w społeczeństwie. Mając na uwadze powyższe odpowiednie organy państwa oraz podległe im instytucje społeczne, powinny zadbać o uruchomienie narzędzi, które pozwolą na wzbudzenie u osób wycofanych z życia społecznego, aktywności, czyli tego czynnika, który pozytywnie wpływa na jakość

²⁸ J. Semków, *Wielość wymiarów przestrzeni życiowej ludzi w III wieku*. „Przestrzeń życiowa i społeczna ludzi starszych” Dzięgielewska M., [red.], Łódź 2000, s. 28.

²⁹ A. Kamiński, *Aktywność, jako wzmaganie żywotności osób starszych*. „Encyklopedia Seniora”. Warszawa 1986, s. 116 – 117.

³⁰ A. Chabior, *Rola aktywności kulturalno-oświatowej w adaptacji do starości*. Radom–Kielce 2000, s. 59.

³¹ W. Wnuk, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako fenomen współczesności*, Wrocław 2012, s. 8–9.

życia seniorów. Jest to konieczne w sytuacji, kiedy rodzina jako podstawowa komórka społeczna staje się elementem mocno nadwątlonym w związku z zachodzącymi przemianami cywilizacyjnymi gdzie mobilność w poszukiwaniu pracy oraz pęd za wysokimi zarobkami i lepszym życiem, spycha na dalszy plan spójność rodzinny i jej wartości.

Bibliografia:

- Aleksandrowicz R., *Porozmawiaj z nią... o książkach czyli terapeutyczne aspekty lektury w wieku dojrzałym*. [In:], *O potrzebie biblioterapii*. K. Hrycyk, [red.], Wrocław 2012.
- Baumann K., *Problem aktów samobójczych wśród osób w starszym wieku*. [In:] *Gerontologia Polska*, t. 16, nr 2.
- Chabior A., *Rola aktywności kulturalno-oświatowej w adaptacji do starości*. Radom–Kielce 2000.
- Dobrowolska M., *Seniorzy w bibliotekach publicznych*. Warszawa 2012.
- Giddens A., *Socjologia*. Warszawa 2004.
- Grzelak M., *Emerytura i co dalej? Oferta wolnoczasowa dla seniorów w Toruniu*. „Edukacja Dorosłych”, 2003, nr 1.
- Jakubowski W. *Kultura jako przestrzeń edukacyjna*. Kraków 2012.
- Janicka I., Liberska H., *Psychologia Rodziny*. Warszawa 2014.
- Kamiński A., *Aktywność, jako wzmaganie żywotności osób starszych*. „Encyklopedia Seniora”. Warszawa 1986.
- Kępski Cz., *Ilościowa charakterystyka oświaty dorosłych w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*. „Edukacja Dorosłych w teorii i praktyce w okresie przemian”. J. Saran [red.], Lublin 2000.
- Kobylarek A., *Media jasko przestrzeń uczenia się – wyzwania edukacji dorosłych w świecie czwartej fali*. [In:] *Kultura jako przestrzeń edukacyjna*. [red.]. W. Jakubowski, Kraków 2012.
- Majorczyk M., *Współczesna rodzina jako środowisko wychowawcze (socjalizacyjno, enkulturacyjne)* [In:] *Scripta Comeniana Lesnensia* 2010, nr 8.
- Niezabitowski M., *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej*. „Problemy uczestnictwa społecznego”. Katowice 2007.
- Radziewicz-Winnicki A., *Pedagogika społeczna u schyłku XX wieku*. Katowice 1992.
- Saran J., *Edukacja Dorosłych w teorii i praktyce w okresie przemian*. Lublin 2000.
- Semków J., *Wielość wymiarów przestrzeni życiowej ludzi w III wieku*. [In:] „Przestrzeń życiowa i społeczna ludzi starszych” Dziegielewska M., [red.], Łódź 2000.
- Sygit E., Ossowski R., *Przemoc wobec osób starszych ze względu na ich wiek, płeć i wykształcenie*. [In:] *Gerontologia Polska*, t. 16, nr 3.
- Sztompka P., *Socjologia*, Kraków 2007.

Sztompka P., *Spoleczeństwo współczesne*, [In:] Socjologia. „Analiza społeczeństwa”.
Kraków 2002.

Trafiałek E., *Polska starość w dobie przemian*. Katowice 2003.

Wnuk W., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako fenomen współczesności*, Wrocław 2012.

Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1979.

Zych A., *Słownik gerontologii społecznej*. Warszawa 2001.

